

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor

Prof. Dr. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOLUME II.

CÜZ — PARTS 2-4

1958

Edebiyat Fakültesi Matbaası

İSTANBUL

1960

İslâm devlet müessesesi ve telâkkileri üzerinde bozkır ahâlisinin tesiri¹

BERNARD LEWIS

İstanbulun fethinden elli sene kadar sonra bir türk tarihçisi olan Dursun Beg, Fatih Sultan Mehmed'in oğlu ve mirasçısı II. Beyazıt'a (1481-1512) takdîm ettiği, Fatih'in hayatına dair bir kitap kaleme almıştı. Edebî ve felsefî birçok iddialarla karşımıza çıkan ve biyografiden ibaret bulunan bu ilk Osmanlı-Türk tarih kitabının girişinde, Dursun Beg monarşinin tabii bünyesi ve lüzumuna dair bazı re'y ve kanaatlerde bulunmaktadır.

Ona göre insan, tabiatı icabı siyasi ve içtimai bir yapıdadır; onun yaşayış tarzı ve maişetini temin zımında kullandığı usuller kendisini toplu bir hayat içinde yaşamaya icbar etmektedir. Bu topluluklar, medenî mütakâmil camialar olarak yani umumî bir deyişle şehirler, köyler ve göçebe olarak çadırli hayat yaşayan toplumlar diye adlandırılırlar. İnsanlar birbirine karşı yardımlaşmak ihtiyacındadırlar ve bundan başka toplum içinde yaşamak arzusu onların içine iyice yerleşmiş, kök salmıştır. Yine ona nazaran insanlar birbirlerinden bazı fitri kabiliyetler, alışkanlıklar ve arzular bakımından ayrı yaradılıştâ olduklarından birbirleriyle ihtilaf halinde bulunma temayülündedirler. Şayet onlar murakabesiz bırakılacak olurlarsa bu ihtilâf ve anlaşmazlıklar çok geçmeden karşılıklı yardımlaşmadan beklenen gayeyi bertaraf etmekte ve hakikaten insanların birbirlerini mahvetme ve kemirmelerine mün-

¹ Bu makalenin ingilizce metni Cambridge Üniversitesi, Yakın Şark Tetkikleri Cemiyetinde (Society for Near Eastern Studies) 19 Ocak 1959 da konferans olarak verilmiştir. Tadil edilmiş bir şekil altında, İslâm imparatorluklarının tarihi üzerine hazırlanmakta olan bir kitabın bir bölümünü teşkil edecektir. Müellifin himmetile temin edilen konferans metni mecmuamız için Salih Tuğ tarafından türkçeye tercüme edilmiştir.

cer olmaktadır. Binaenaleyh cemiyette bazı teşkilâtlanma hareketleri lüzumludur; bununla her fert kendi mevkiini muhafaza edecek ve kendi hakkı ile iktifa etmekten memnun diğerlerinin haklarına tecavüz etmeye feşebbüs etmeyecektir, bu temin edilecektir. Bu yoldan hareketle müessir bir karşılıklı yardım temin edilecek ve herbir fert kendi hüsusi sahasında kendi işi ve meşguliyeti ile uğraşacaktır. Bu nevi bir teşkilâta da “devlet” yahut “siyasî cemiyet” denir. Şayet bu devlet ilâhî hukukun ve aklın temel umdelerine uygun ve insanları, iki dünya saadetine (bu dünya ve âhret) ulaşabilmeleri için bizatihi içlerine yerleştirilmiş olan kuvvet ve iktidarı gerçekleştirecek bir tekâmül seviyesine sevk edebiliyorsa artık o, felsefecilerin “ilâhî devlet dedikleri şey olmuştur ve bu filozoflar bu nevi devletin bânîsini kanun vazıı olarak tesmiye ederler. Dîn adamları ise aynı şeye şarî’a, ilâhî hukuk, bu devleti kurana da peygamber derler.

Diğer bir bakımdan şayet bu teşkilât mezkûr gayelerde çalışmayıp da bir tek idarecinin takdirine tabî olarak ferde ve cemiyete müteallik işlerin hallinde kendini gösterecek olursa—Cengiz Han misalinde olduğu gibi—buna da “monarşik devlet” yahut “keyfî idareye dayanan sultanlık” denir.

Hangi sistem olursa olsun, bu devletin mevcudiyet ve devamı bir hakimin varlığına bağlanmıştır. Her devirde bir peygamberin varlığına lüzum yoksa da, bir hakimin mevcudiyeti mutlâka zarurî bir şeydir, çünkü böyle bir otoritenin bulunmaması halinde anarşiye yol açılmış olacaktır.

Binaenaleyh bir hakimin varlığı zarureti vardır; bunun da ihtiyaç ve menfaatları bütün fertler tarafından karşılanır. Ona karşı borçlu olunan hürmet, itaat ve minnet vazifeleri ise, esasında Kur’ân ve hadislerle teyit olunmaktadır.

Dursun Beg, hakimin varlığının zarureti ve ona itaat edilmesi lüzumunu gösterdikten sonra, eserinde aynı istikamette devamla, bir hakimde bulunması gerekli vasıfları münakaşa etmeye başlıyor ve bütün bunların Osmanlı Sultanının şahsında cemediğini belirtiyor. O, idarecinin dört esas faziletini sırayla şöyle sayar: adalet, sabır ve rıfk, tevazu ve nihayet akıl. Bu dört faziletten en mühimmini şüphesiz adalet teşkil eder. İnsanoğlu kül olarak adalete muhtaçdır; hatta hırsızlar ve eşkiyalar bile kendi reislerinin vurgundan gelen hisselerini tam bir adaletle tevzî et-

melerini arzu ederler. Adalet, dünyanın kendine has nizamını elde tutmak, herbir ferdi kendi mevkiinde muhafaza ve herkese sahip olduğu hakkı vermek ve nihayet tecavüz ve haksız müdahaleleri önlemektir².

İslâmda siyasî fikirler :

İslâm hukukundan, Yunan felsefesinden ve İran devlet idaresinden gelen tesirlerle birlikte Dursun Beg'in bu fikirleri Osmanlı İmparatorluğunda ve hatta halifeliğin fiili mevcudiyetinin silindiği ve batılı fikirlerin çatıştığı bir devirde hayatiyet gösteren diğer İslâm devletlerinde rastlanan siyasî nazariyelerin aşağı yukarı en tipini teşkil eder. Diğer benzerleri gibi bu da, Osmanlı İmparatorluğunun yarattığı müşterek kültürde bir araya gelen birçok ayrı ayrı temayülleri aksettirmektedir.

Bunların en mühimmi, çeşitli şekilleriyle İslâm siyasî teamülüydü. İslâm, bedevîlikten henüz çıkan ve o sırada intihabla iş başına getirilen ve fakat hakikatte ün ve itibar ve hatta servete dayanan kabile reisleri ile idare edilen unsurların yaşadığı küçük bir şehirde ortaya çıkmıştır. İslâmın en eski siyasî mefkûresi, seçimle başkanlığa getirilen ve kabile örf ve ananelerine uygun, rızâî bir idare tarzı gösteren sistemdir. Bu siyasî fikirler ilk İslâm amme hukuku nazariyecilerinin klasik kitaplarında saklı kalmış vaziyettedir; bunlar pek ender de olsa tatbik edilmişlerse de o zamandanberi İslâm siyasî tefekkürünün arka cephesinde kalmışlardır.

Peygamberin vefatından sonra görülen ilk devlet müessesesi halifelikdir: Halife, en sert ve katı İslâm anayasa nazariyeleri tarafından da yegâne hakim olarak kabul edilmiştir. Menşede halifelik, İslâmdan evvelki arap kabile başkanlığı sisteminin temelleri üzerine kurulmuştur ki, araplar bu eski sistemi, kendilerine bir rehber olarak almışlardır. Fakat bununla, İslâmî hilâfet arasında çok esaslı farklar vardır. İslâm nazariyatı halifeye, evvelce kabile sistemi çerçevesinde başkanın haiz olduğu kuvvet ve kudretten daha geniş yetkiler tanımakta ve bu müessesenin kaynağı olarak da camiayı değil, Allâhı göstermektedir. Nazarî olarak halifenin otoritesi teokratik bir esasa dayanmaktadır. Bununla beraber intihab ve rıza prensibi bir halifenin o mevkie getiril-

² Tursun Beg, *Ta'rîh-i Abu'l-Fath*, TOEM ilâve, İstanbul 1330, giriş.

mesine tatbik olunmaktadır. Fakat bir defa da o mevkie geçtimi artık o mutlak bir başkan olmakta, onun tebaası tam ve münakaşasız bir itaat borcu altına girmektedir. Peygamberin vefatı üzerinden birkaç nesil geçmişti ki, İslâm devleti, antik medeniyetin üzerinde yaşadığı geniş topraklarda idareyi ele geçirdi ve İslâm devlet nazariyesi ve tatbikatı, eski monarşik teamüllerin, hasseten İran ve Yakın Şark Helenistik devletlerinin sahip bulunduğu monarşik teamüllerin tesiri altında değişikliğe uğradı.

İslâm hukukçularının sert nazariyelerinde hiç bir beşerî teşriî makam yer almamıştır. Bütün kanunlar Allâhdan sadır olmuştur ki, Allâh hem teşriî kuvvetin ve hem de devlet hakimiyetinin yeğâne kaynağıdır. Vahiy ile mer'iyete giren ve sahih tefsirlerle üzerinde çalışılan ilâhî kanunlar mükemmeldir ve lâyetegayyerdir. Halife kanun vazedemez ancak o (zaten hilâfet mevkiine gelmeden evvel de mevcut olan) kanunlar sayesinde iş başına getirilmiştir. Halifelik esasen bu kanunların bir ifadesidir, onun yarattığı bir müessesedir ve bunlar birbirlerine dayanırlar: gaye Âdem oğlunun tabiatında mevcut mahvetme melekesinin sebep olacağı harabilikten dünyayı kurtarmaktır. Halifelik ilâhî bir yoldan taktır ve tanzim olunduğu için halifeye itaat da dinî bir vecibe olur; şu halde ona isyan da cürüm sayılacak büyük bir günah teşkil eder.

Nazarî olarak düşünürsek halife hakikaten mutlak bir iktidara sahib değildir. O, sayesinde iktidara gelebildiği ilâhî kanunları (şeriat) muhafaza ve idame ile vazifelidir ve bunlara en basit bir kölesinden daha fazla itaat etmek, onlara tabi olmakla mükellefdir. Kanunları yapan sadece Allâh olduğu ve Allâhın maksat ve gayesini en iyi bilebilen üstün vasıflı müfessirler (yani İslâmın ilâhiyatçı - hukukçuları) onu tefsir edebileceği için halife tek başına bu kanunların ilgası veya tadili yoluna gidemez. Şayet halife ilâhî kanunlara aykırı bir kararını tatbik etmek isterse itaat mükellefiyeti kendiliğinden ortadan kalkar, çünkü İslâm hukukçularının kabul ettiklerine göre "günahda (ma'siya) itaat bahis konusu olmaz" ve "yaradana karşı gelen herhangi bir yaratık'a itaat edilmez" (لا طاعة لمخلوق في معصية الخالق). Mamafih halifeye karşı yöneltilen bu gibi tahditler fiiliyatta pek okadar müessir değildir. Şu sebepten ki, islâmî kanun bizzat halifeye mutlak selâhiyet ve iktidar tanımaktadır. Ayrıca, kanun hiçbir yerde temas etme-

diği gibi, hukukçular da, halife tarafından isdar olunan bir kararın kanunî olup olmadığının murakabesi veya onun tarafından girilen fiilî bir muamelenin kanunun sarîh hükmüne aykırı olup olmadığını nasıl meydana çıkarılacağı meselesine ne temas etmişler ve ne de buna cevap teşkil eden bir beyanda bulunmuşlardır. Kaideten müslüman idarecilerini İslâm dininin temel ahkâm ve kaidelerine tabi olmaya icbar edebilecek kuvvet sadece amme vicdanı, efkârı umumiyenin kanaatları olmaktadır. Fakat, halkın içinde yaşayan örf ve adetler ve halifenin arzu ve istekleri hakikatte, hatta bir dereceye kadar da nazariyatta, kendilerine mahsus zorlama vasıtaları ile ayrı hukuk kaynağı olarak kabul olunmaktadır.

Bu iki manzume (hilâfet-sultanlık) arasındaki tefrik, başvuru- lan "ayrı sultanlık" çare ve tedbiriyle bir şekle bağlanmıştır. Sultan, selâhiyet ve iktidarını ordu kuvvetinin müessir hakimiyetinden alıyor ve bu suretle de kaideler vazedebiliyor, emirler isdar edebiliyordu. Bunlar hilâfete ait ilâhî kanunların temel çatısı haricinde bile olsa halk bunlara karşı gelemeydi. Bunlara karşı mevzu- bahis itaatsizliklerin cezası, ilâhî kanunlara karşı gelenlere verilen cezalardan tamamen ayrı idi ve sultanın takdir yetkisine giriyordu.

Yunan felsefesinin tesiri :

İslâm siyasî-nazariyeleri Yunan siyasî fikirlerinin, hasseten Eflâtun ve Aristo'nunkilerin müslümanlar tarafından tanınmaya başlamasına yeni bir şekil almaya başladı. Plato'nun "*Cumhuriyet*"-inde mevcut fikirler, 10. asırda yaşamış bir türk filozofu olan Abū Naşr al-Fārâbî tarafından İslâm akidelerine göre tadil ve intibak ettirildi ki, onun bu çalışması daha sonraki müellifler üzerinde derin bir tesir husule getirmiştir. "*Cumhuriyet*"in Fārâbî-deki tercümesinde, hakim kuvvet daha ziyade şahsî, dinî ve daha otokratik olmaktadır. Cumhuriyet onda artık, "örnek şehir" (المدينة الفاضلة) dir, bütün cemiyete mal olmuş bir imanla hududlanmış ve devlet, dînî bir başkan, tevarüs yoluyla iş başına gelmeyen bir filozof-hükümdarın şahsında mezcılmakta ve o, gayet geniş bir şekilde, ilâhî otorite ve müeyyide ile de takviye edilmiş bir şekilde hükmetmektedir.

İran ahlak ve siyaset ilmi :

Yunan felsefesinden daha çok, ya mukaddem İran mütefekkirlerinin eserlerinin arapçaya tercüme ve adaptasyonu veyahut da İran idareci ve vezirlerinin doğrudan doğruya şahsî tesirleriyle tanınmaya başlayan İran siyaset ilim ve hikmetinin tesiri büyük olmuştur. Sekizinci asırda yaşamış bir İranlı mühtedi ve aynı zamanda devlet memuru olan ibn al-Muqaffa^c, halifenin hükümet işlerini tedvir ederken kanunlar yapmakda hür ve serbest olduğu kanaatini beyan ediyordu. Ona göre halife, dinin asıl kaide ve naslarını tadil edemez ve bunlara tecavüz ettiği takdirde de kendisine artık itaat mevzubahs olamaz. Mamafih, mülkî ve askerî mevzularda kendi takdir hakkına dayanarak nizamnameler isdar edebilir.³

11. ve 12. asırda, bir Selçuk sultanının İranlı baş veziri, Ni-zâm al-Mulk, siyaset ilmine dair dünyevî malûmatı havî bir el kitabı telif etti. Kendisi bu eserinde hükûmetin tatbikata müteallik meseleleri üzerinde durduğundan, Halifeden çok Sultanla meşgul olmaktadır. Hernekadar islâmî kaide ve usullere bazı kıymetler atfetmekte ve sultanın seçimini Allaha bırakmakta ise de onun nazariyesi son derece dünyevî ve sistemi de makyavelist, fırsatçı ve kuvvet esasına dayanan bir karakter ve yapıdadır.

Bu iki müessese (halifelik ve sultanlık) ve iki hakimiyet telâkkisi arasında bazı telifkâr teşebbüslere büyük ilâhiyatçı al-Ğazzâlî (ölm. 1212 milâdî) tarafından girilmiştir. Kaleme aldığı iki ayrı nasihat kitabından birini halife ve diğerini sultana tahsis etmiştir. Bu ikisi arasında böyle bir tefrik gözetmesi manidardır. Halifeye tahsis ettiği kitabı arapça yazmış olup, Peygamberden hadisler ve ilk müslümanların tatbikatından örnekler zikretmektedir. Sultana tahsis ettiğinde ise, fârsçayı kullanmış ve görüşlerini Yunan hikmetine ve İran teamül ve âdetine atfetmiş bulunmaktadır. Halifeye karşı olan nasihatları ilâhî ve dinîdir. Sultana karşı olanlar ise, tatbikî ve gerçekçi bir değerdedir. Şurası var ki, her ikisine de müştereken tavsiye ettiği şey adalettir, fakat, sultana olan tenbihlerini daha vazih ve kat'î ve daha mübrem addetmektedir.⁴

³ J. Schacht "The Origins of Muhammadan Jurisprudence", Oxford 1950 s. 59 ve 102.

⁴ (Ğazzâlî'nin sultana olan nasihatı meşhûr "Nasîhat al-nulûk" adlı eserindedir; halifeliğin mir'atı ise neşredilmemiş olan "Mustazhiri" adlı kitabında mevcuttur; bunun hakkında I. Goldzieher'in "Streitschrift des Gazâlî gegen die Batiniyyasekte" (Leiden 1916 hassaten sayfa 90 v.d.) adlı kitabına bakınız.

Ahlak, siyaset ilmi ve nihayet hukuk ilmi yani yunanî, îranî ve islâmî fikirler bir tek sistemde, îranlı Naşîr al-Dîn al-Tûsî'nin meşhur ahlâkî kitabında bir araya getirilmiştir. (ölm. 1274 milâdî). Onun eserinde halife ve sultan diye bir tefriğe yer verilmemektedir. Onca asıl mesele, devlet hakimiyetini elinde bulunduran kimsenin adil ve mustakim olması, ilâhî kanunları tatbik etmesi ve bunları her şeyin üstünde tutmasıdır. Din ve devlet birbirlerini tamamlarlar ve biri olmaksızın diğersinin gayeye vasil olması da imkânsızdır.

Moğol istilâsı ile halifelik müessesesinin ortadan silinip süpürülmesi, Tûsî'nin yaşadığı senelere isabet eder. Artık, Kahire'deki, bir ehemmiyet ifade etmiyen kukla halife bir yana, hiçbir halife yoktu ve herbiri kendi kendisinin halifesi olan sultanlar tek başlarına en yüksek hükümdarlar olarak idare başında bulunuyorlardı. Bir kıymet taşıyan idareci olarak hukukşinas idareciyi tanıyan ve idarecilikteki başarısını onun kanunlara tabi oluş derecesi ile tayin eden Tûsî'nin fikirleri, onun içinde yaşadığı bu yeni devrin zaruretlerinden mülhemdir. Onun bu kitabı hemen hemen, Osmanlı İmparatorluğunu da içine alacak şekilde bütün şarkî İslâm dünyasında siyaset ilmi alanında örnek el kitabı olmuştur. Az evvel bahis konusu edilen Türk asıllı Dursun Beg fikirlerinde geniş surette ilhamını ondan almıştır.

Koçu Beg; 1630 yılında Sultan IV. Murad'a takdim ettiği eserinde, ilk halifelerin devrindenberi devlet başına geçmiş hiç bir sülâlenin hiç bir zaman böylesine meşru olmadığı ve böylesine İslâma kendisini vermediği yahut diğersi bir deyişle, Osmanlı Sultanları kadar hiç biri bu derece ilâhî kanunlarla meşgul ve mütehasıslara ve netice olarak da bunların hukukî görüşlerine bu kadar fazla hürmetkâr olmadığı fikrini belirtmektedir. Bu iddia hiç bir veçhile mübalagalı addedilemez. Evvelce Büyük Selçuk İmparatorluğunda üzerinde ehemmiyetle durulan türk hanedanlarına has, hakikî ve samimî olarak dine bağlılık, Osmanlılarda da devam etmiş ve hatta inkişaf etmiştir. Osmanlı sultanları, seleflerinin hepsini, ilâhî kanunları memleketin hakikî ve fiilî kanunu yapma işinde geride bıraktılar; onların en seçkininin davranışı, çok derin bir "dinî mana" "liyaqat ve mânevî bir vazifeyi icra" anlayışını ifade eder. Hakikatte onların devirlerinde cari İslâm devlet nazariyeleri, islâmî idealden, fiiliyata doğru bir hareketi ifade etmektedir. Fakat ilk Osmanlı sultanlarının devlet idaresi

ise, kendi seleflerinininki ile karşılaştırıldığı vakit, fiiliyattan islâmî ideale doğru esaslı bir hareketi göstermektedir.

İslâmî devlet ve siyaset ilmine ait teamül ve an'aneler, Osmanlılara daha muahhar bir devirde ve inkişaf etmiş halile, bir çok tesirler ve aynı zamanda uzun ve meşakkatli tecrübelerle tas-hih edilmiş bir şekilde ulaşmıştı. Belki pek makul olarak bu yüzden, mezkûr islâmî teamül ve an'aneler devlet idaresine müteallik sahada (İslâmın haklar ve vecibeler telâkkisinin fiili bir görünüşünü teşkil eden) devlet ve siyaset ilmine ait kaideler manzumesini nefisindê cem edecek şekilde müessir ve gerçek bir rehber olarak onlara istifâdeler sağladı.

Türk unsuru :

Osmanlı sultanları sadece müslüman insanlar olmayıp, aynı zamanda türk olmak vasfını da nefislerinde cemetmişlerdi ve bu yüzdendir ki, bozkırlarda yaşayan kendi uzak atalarından İslâma bazı şeyler de getirmişlerdir. Acaba bu getirdikleri şeyler nelerdi?

Meseleyi halletmek katiyen kolay bir iş değildir. Türkler, İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra kendilerini hemen hemen tamamen bu yeni dîne teslim etmişlerdi. Bir yandan İslâm ve kâfir hududlarında çarpışmaya sevkeden saf bir imân şiddeti ve belki de diğer yandan, İslâmı kabullerinin, hudut ötesi ihtida etmemiş ırkdaşlarına karşı kendilerini Cihad'a sokması sebebiyle müslüman türkler, Arap ve İranlıların tam aksine, İslâmiyet içinde millî hüviyetlerini kaybettiler.

Bununla beraber, türklerin mazilerinden bazı şeyler de yaşayabilmiştir. Orta Asya'dan ilk muhacir veya müsteavliler tarafından getirilen türkçe, yeni müslüman kisvesi altında yaşamaya devam etti ve bu mücadelede muzaffer çıktı. Eski İslâm teamül ve adetlerinin, hakim olduğu topraklarda bile türk idarecileri, hakimiyete müteallik, İslâmdan evvelki devre kadar çıkarılabilen devlet hakimiyetine ait eski türkçe rumuz ve ünvanları kullanmaya devam ettiler. Osmanlı İmparatorluğunda bile, ok, yay ve at kuyruğu (tuğ), Ortaasyadan İslâm topraklarına doğru ilk olarak nehirleri aşan atlı süvarilerin hatırasını yad edecek şekilde hüviyetlerini muhafaza etmişlerdir. Altaylara ait ünvanlar olan han ve beg tabirleri, asılları Moğol hanlarına olduğu kadar İslâm sultanlarına kadar çıkabilen hükümdarlar tarafından istimal olunmuş veya başkalarına tevcih olunmuştur.

Bu eski türkçe rûmuz ve unvanların istimalinin türklerin islâmlaşmasından çok sonra da devam etmesi, pek eski devirden mevrus inanış, tatbikat ve alışkanlıkların geniş mikyasta yaşadığının örnekleridir. Mamafih bu eski göreneklerin tesbit ve kıymetlendirilmesi pek o kadar küçük çapta bir iş değildir. İslâm ve İran devlet mefhum ve icraatının tekâmülü pek mükemmel tetkik edilmiş ve vesikalara bağlanmıştır. Buna mukabil Türklerinki pek az bilinmekte ve sadece bazı meşkûk teorilerin mevzuunu teşkil etmektedir.

Mamafih bazı vakıalar vukufumuz dahilindedir. İslâm'da ilk Türk idarecileri 9. asırda görülmeye başlar. Halifeler gittikçe artan bir nisbette türk askerî birliklerine ve kumandanlarına itimat etmeye başlamışlardı. Bu hal zamanla askerî bir inhisar haline geldi ve bunun sayesinde de siyasî bir kuvvet ve kudret olma vasfını kazandı. Askerî sınıf, gayet bariz ve faik bir tarzda türklerden müteşekkil ve islâm idarî sistemi açık bir tarzda askerî hâle inkilâb edince Türkler, Ortaşarkda bin sene sürecek olan haki-miyetlerini tesis ettiler. M. 868 yılı gibi eski bir tarihte, ilk hanedanlığı müslüman Mısır'da kurmak türk memlûklerine nasib oldu. Esasen Mısır veya herhangi başka bir diyarda daha sonra ortaya çıkmış olan devletler aynı menşe'e dayanmaktadır.

Onuncu asırdan itibaren türklerin meydana getirdikleri devlet ve idare sistemleri umümiyetle birbirlerine benzerler. Bu sistemler (müslüman devletlerin hizmetine köle veya ücretle tutulmuş askerler olarak giren Ortaasya menşeli) ya bir tek asker veyahut ta askerler grubu tarafından tesis edilmiş veya devralınmıştır. Daha İslâmın ilk devirlerinde kendi vatanlarından koparıp alınmış ve islâmlaştırılmış olan bu insanlar artık idare ettikleri memleketlere, kendilerine ait belirli, türke has hususiyetleri pek az katabilirlerdi.

Onuncu asırda iki yeni türk hanedanı ortaya çıktı; bunların ikisi de çeşitli yönlerden türk-müslüman devletinin karakteristiğinin meydana gelmesinde ve olgunlaşmasında geniş bir tesir husule getirmişlerdir. Bunlardan ilki 862 ve 1186 milâdî yıllarda hayatîyet göstermiş olup Horasanı idareleri altında tutan İranlı Sâmânî'lerin hizmetindeki köle-asker Türkler, yani Gaznevî'ler tarafından kurulmuş olmalıdır. Gaznevî devleti klâsik İslâm tipinde bir devlettir. Buna rağmen bu devlet Ortaasya sınırlarında bulunuyordu. Ordusu olduğu kadar halkı da bir dereceye kadar türktü.

ve idarecilerinde, hür türk kabileleriyle aralarında bir münasebetin bulunması aranıyordu.

Teşkilâtlanmış kabileler halinde hür türklerin İslâma girişleri müstakil fertlerin veyahut ta fert guruplarının ihtidasından çok daha farklı bir meseledir. Bu tekâmülün ifade ettiği mânâ ikinci mühim müslüman türk hanedanlığı olan Karahanlılar diğer bir deyişle İlik Hanları devrinin başlamasıyla daha belirli bir halé gelmiştir. Bu islâm devleti çok daha başka bir şekilde zuhur etmişti. Karahanlılar, Gazneliler ve onların Ortaşarkdaki seleflerinin aksine, köle yahut kendi milletlerinden ayrılmış ve belli başlı İslâm ülkelerinde kendilerine bir geçim arayan maceraperestler değillerdi. Onlar Siriderya'nın ötesinde, fethe uğramamış diyarlarında kendi kabilelerinin idaresiyle meşgul, hür türk başbuğlarıydı. İşte 960 yılında bunların İslâm dinini kabul etmeleriyle bazı kaynaklara göre 200.000 çadırılık hür türklerden müteşekkil bir insan gurubu İslâma katılmış oldu.

Kurdukları hanlıklarda da kendi millî teşkilâtlarını muhafaza eden Karahanlılar diğer islâm devletlerinden mühim farklar arz eder. Şurası bir hakikattir ki, az sonra islâm topraklarında ilerlemeye başlıyan bu türkler islâmî fikir ve müesseseleri benimseyerek türklerin putperest majilerinin büyük bir kısmını unuttular. Mamafih şarkda budist Uygur türkleri ve şimalde putperest göçebelerle münasebetlerini kesmediler ve ilk mühim türkçe islâmî literatürü geliştirecek ve himaye edecek kadar türk kaldılar. Onların devlet ve idare sistemlerinde de Göktürk Uygur ve Karluk gibi İslâmdan evvelki Ortaasya devletlerinden gelen bazı tatbikat ve hususiyetlerin devamını gösteren izlere rastlanabilir.

Gazneliler ve Karahanlıların her ikisi de halifelüğün şark eyaletlerinde Şarkî İran'da, Ortaasyada ve Çin, Hind hudutlarında devlet olarak varlık göstermişlerdir. Fakat bozkır hayatı yaşayan bu cemiyetleri, Akdeniz sahillerine ve daha ötelere getirmek suretiyle bütün İslâm camiasını değişikliğe uğratacak olan hareket, henüz oluşma safhasında idi.

Ortaasya türk kabileleri Siriderya'yı geçip batı bölgelerinin fetih yürüyüşüne başladıkları zaman artık bozkır hayatı yaşayan milletlerin Ortaşark'a doğru büyük göçü de başlamıştı. Bu göçler büyük türk cihan fatihlerinin sonuncusu olan Timur'un 1045 deki

ölümünden sonrasına rastlayan devrede nihayet bulmuştur. Sonraları bir müddet daha Ortaasyalı kabileler pek cüzi miktarlarda da olsa çifte bir engel teşkil eden İran Safevî'leri ve Osmanlı kuvvetleri tarafından, İran ve Anadolu yaylalarında durduruluncaya kadar göç hareketine devam ettiler.

Büyük Selçuklular:

İslâm ülkelerinde Türk örf ve âdetlerinin yayılması, Türk kuvvet ve kudretinin yerleşmesinde iki devir bilhassa manidardır: İlki Büyük Selçuk Sultanları devridir ki, Bağdad'ın 1055 de fethedilmesinden, 1157 de Sultan Sancar'ın vefatına kadar takriben bir asır sürer. Diğeri 13. asırda moğol istilâsı ile ortaya çıkmış olan devredir. Bu devrede moğol hakimiyet, üstünlük ve tersi ilk devrenin bir devamı addedilir.

Selçuklular, Gazneliler de dahil kendi müstakil devletlerini tesis etmeden evvelki fasılâda İslâm camiasına müstakil askerî birlikler olarak intisap etmiş ve bir çok İslâm hükümdarlarının hizmetinde bulunmuşlardır. Yukarda da belirttiğimiz gibi, bunlar samimiyetle inanmış, dinlerine bağlı müslümanlardı. Büyük bir Rus tarihçisinin de işaret ettiği gibi, "Saint Vladimirin Bizans İmparatorlarından daha mükemmel bir hristiyan oluşu ne kadar tabii ise ilk Selçuklu ve Karahanlıların da Gazneli Mahmud ve Mes'ud'dan daha samimî müslüman olmaları o kadar tabiidir,"⁵. Bunlar aynı zamanda Oğuzların kabile teamül ve örflerini olduğu kadar Ortaasyadaki köklerini ve Karahanlı türk hükümdarlığının ve onların seleflerininin hatıralarını da nefislerinde cemetmiş hür türklerdi. Büyük Selçukluların devlet ve hükümet sistemleri hâlâ tam manası ile meydana çıkarılmış değildir; bu yüzden de içinde bulunması mevzubahis türk unsurlarını ayırmak ve tesbit etmek kolay bir şey olmamaktadır. Buna rağmen sultanlık timsalleri, rütbeler ve ünvanlar arasında bulunan bir çok Türk unsurunu bulup göstermemiz mümkün olabilmektedir⁶; keza eksikliğe rağmen bir kısmı rahat rahat bozkır kavimlerinin istilâsına bağlanabilen İslâm devlet ve cemiyetinin çok esaslı tahavvül ve istihalelerinin ilk tezahürlerini müşahede edebiliriz.

⁵ W. Barthold "Turkestan down to the Mongol Invasion" London 1928, s. 305

⁶ F. Köprülü "Des Institutions juridiques turques au Moyen-Age" *Bulletin* II/5-3, (1938) s. 61-3.

Moğol fütuhâtı:

Bu tahavvül ve istihale Moğolların kurduğu ikinci ve bozkır imparatorluklarının en büyüğü ile tamamlanmış oldu. Moğollar haddizatında türk değildiler ve hısımlar olup olmadıkları bile çok şüphelidir. Mamafih Moğol imparatorluğu Türklere çok şey borçludur. Kültür seviyesinde ve dil sahasındaki ayrılıklar istisna edilecek olursa bozkırda yaşanan göçebe hayat tarzının müşterek ve yaklaşıtııcı hususiyetleri, topraklarını işgal etmiş oldukları diğer milletlerin herhangi birinden daha fazla olarak moğolları türklere sıkı sıkıya yaklaşıtıyordu. Bizzat Cengiz Han, Uygur Türk müşavirlerini hizmetinde bulundurmuş ve moğol lisanı için Uygur alfabesinin kabulünü emretmiştir. Moğollar, adedce az dahi olsa, harblerde ve hükümet işlerinde türklere istifade temayülünde idiler. Zamanla bu moğol unsuru müslüman tebaa yığınları içinde kayboldu ve kendi dillerini bile kaybederek onun yerine türkçenin çeşitli şekillerini benimsediler. Moğolların bir koluna teşkiye edilen Tatar ismi, bir zamanlar Altınordu devletinin moğol Hanları tarafından idare edilen topraklarında meskûn türkçe konuşan müslüman ahaliye verilmektedir.

İlhanlar olarak tanınan ve Cengiz Han sülâlesinin İran'daki mahallî bir kolunu teşkil eden zümre, en sonunda İslâm dinini kabul etti. Kısa bir müddet devam etmesine rağmen bunların devlet idare tarzları epey calibi dikkattir. Çünkü bu sırada artık İslâm devlet idaresinin, moğollar sonrası safhasına ait ana hususiyetleri meydana çıkmaya başlamıştı. İran'ın ilk Moğol hükümdarları putperest idiler ve bunlar İslâmın zühurundanberi en mühim bir İslâm memleketi üzerinde idareyi ellerine geçirmişlerdi. Bunların hükümet ve devlet sistemleri herkesin bildiği gibi gayri islâmî idi ve Cengiz Han yasası denilen kanuna dayanıyordu. Bu yasa anlaşıldığına göre moğol kaide, örf ve adetlerinin bir tedvininden ibarettir; yine bu yasa moğol veya diğer bir ırkın tebaasını olduğu kadar bizzat hanları da ilzam ediyordu.

İran İlhanlarının İslâm dînini kabul etmesinden sonra da bu moğol müdevvenatı, memleketin kanunu olarak kaldı ve moğol icraatı da sadece tedricen ve kısım kısım olmak üzere, İslâm idarî ve hukukî teamül ve adetlerinin tesiri altında tadil ve islâhata uğradı.

Moğol hanlarının idaresi altında bulunan, Ortaasya, İran ve Rusya'daki Altınordu topraklarında moğol tesiri tabiatıyla pek kuvvetlidir. Bununla beraber bu tesir, kendini sadece bu mntıka-

da göstermez. Suriye-Mısır Memlûk İmparatorluğu, Moğol istilasından kurtulmuş olmasına rağmen bizzat Moğol devletini örnek alması ve Mısır'a hicret eden moğol mültecileri ve asker kaçakları vasıtasıyla derin surette tesir altına girdi. 12. ve 14. asırlar boyunca moğollar zafer ve fütühatın sağladığı hudutsuz bir itibar kazanmışlar ve netice olarak da harp tekniği devlet idaresi ve hatta giyim kuşamda bile, 19. ve 20. asırlarda Avrupa nasıl taklit edilmişse öylece taklid edilmişlerdir. 13. asırda Mısır Memlûk emiri, modern muadilleri gibi, aynı tarzda ve aynı düşüncelerle onların askeri elbiseleri ve tepesi sivri şapkalarını giyiyordu. Bunların ikisi İslâma yabancı şeyler olmasına rağmen, her ikisi de zafer üniformalarıydı⁷.

Moğol tesiri, Mısır'a olandan daha kuvvetli bir tarzda Türk Anadolu'da kendini gösterir. İran'ı fethettikten sonra moğol süvarileri, Anadolu ve Mezopotamya üzerine hücumla kalktılar ve buralarda saltanat süren Anadolu Selçuk sultanlarına, artık bir daha doğrulmayı imkânsız kılan darbeyi indirdiler. Hayatîyetleri gittikçe azalarak elli sene kadar bir zaman bocaladıktan sonra da 14. asrın başlarında tamamen ortadan silinip gittiler. Neticede merkezî ve şarkî Anadolunun büyük bir kısmı İran İlhanlılarına tabî oldu veya moğol idarecileri veyahutta Türk tâbîleri tarafından idare oludu. İlhan, hakimiyetinin zevale yüz tutması neticesi mevzii beyliklerin ortaya çıkmasından sonra bile, İlhanların memlekette tatbik ettikleri malî ve idarî sistem iş görmeye devam etti. Bu sistem Anadolu beyliklerinin icraî saltanatlarında kullanılmış ve Osmanlı devlet müesseselerine belirli bir tesir ika edecek kadar hayatta kalabilmiştir.

1236 milâdî yılında İlhan hükümdarı Abû Sa'îd'in ölümünden sonra, Ortaşarkdaki moğol hakimiyeti parçalandı; neticede İranda, Mezopotamya ve Anadolu'da Moğol ve Türk hanedanları tarafından idare edilen birçok küçük devlet ortaya çıktı. Bunlardan İran'dakiler kısa ömürlü oldular. Ortaasyada ortaya çıkan Timur kendini Orta Asya Moğol devletinin varisi bir hükümdar olarak empoze etti. 1380 yılında Mevaraünnehir'i eline geçirerek İran'a girdi ve müteakıp yedi sene içinde de her tarafını işgal altına aldı. İki defa Altınordu hanını mağlûbiyete uğrattı. Hindistan'a ânî baskınlar verdi. Irak'ı kendi topraklarına ilâve ile bütün Suriye'yi

⁷ E. Ayalon "The Wafidiyya in the Memlûk Kingdom", *Islamic Culture*, 1951 s. 89-104; L. A. Mayer, *Mamluk Customs*, Ceneva 1952 s. 17-18

istilâ etti ve Memlûk Sultanlarından zorla bîat aldı. 1394 ve 1400 tarihinde Anadoluya girdi ve 1402 de Osmanlıları Ankara meydan muharebesinde acı bir mağlûbiyete uğratarak Osmanlı sultanı Beyazıt'ı esir etti. 1405 yılında da, Çin'in istilâsı hazırlıklarıyla meşgul olduğu bir sırada öldü.

Timur bir türk ve aynı zamanda müslümandı. Fakat Cengiz Han sülâlesinden bir prenses ile evlenerek kendini Moğol İmparatorları hanedanına bağladığı için mağrurdu. İçinde moğolların hakim tabakayı ve türklerin kemmiyet bakımından ekseriyeti teşkil ettikleri karma bir orduyu sevk ve idare etmiştir. Onun mücadelesi, İslâmın, Moğol hanlarının temsil ettiği şamanizme karşı bir aksülâmeli veya Altay istilâsının son çırpınışları gibi çeşitli suretlerle izah edilmek istenir⁸. İlk müstevlî hanların aksine Timur dindar ve sofu bir müslümandı veya böyle olduğu iddia edilir. Yapmış olduğu tahribat biryana, islâmî inanışla ilgili şahıs ve mahallere gerekli hürmeti göstermede titizdi. Fakat onun devlet idare sistemi moğol teamül ve adetlerinin tesiri altındadır. Mühim islâmlaştırma temayülü yanında, meydana getirdiği hukuk müdevvenatı, Cengiz Han yasasının ruhuna da mutabıktır. Ölümü ile onuncu asırda başlamış olan ve Ortaşarkta birçok değişiklikler husule getiren bozkır kavimlerinin yarattıkları büyük göç hareketi kabilelerin arızî sızmasının devamına rağmen son bulmuş benzemektedir. Daha mühimmi de artık Ortaşarkta yaşayan göçebelerin şehir hayatının bünyesine ve medeniyete nüfuz ve tesiri de nihayete ermiş gibi gözükmektedir.

Yeni bazı tezahürler:

Moğol ve Türklerin idareleri sırasında, Ortaşark İslâmında ortaya çıkan yeni tatbikat ve yeni usullerin menşelerini tesbit, teşhis ve meydana çıkarmak kolay değildir. Bunlardan bazıları şüphesiz göçebe topluluklar ve bozkır hükümlerlerinden neş'et etmektedir. İmparatorluk çağındaki Osmanlı devlet idaresinin bütün yapısının izahı sadedinde bazı tarihçiler tarafından teşebbüs edildiği gibi, bu husus 11. asırda Anadolu'yu istilâ eden göçebe kavimlere müracaat suretile aydınlatılmaya çalışılmaktadır ki, bu usul Batıda bir zamanlar bazı tarihçilerin İngiliz parlamenter sisteminin izlerini German kabilelerinin iptidai teamül ve tatbikatında aramalarına benzemektedir. Böyle bir tefsir tarzı ise bir vakıa olarak ortada duran, Selçuk İmparatorluğu, islâmî intibah,

⁸ Bk. Köprü, s. 73

Moğol İmparatorluğu, yaya cengâverler, İslâm hakimiyetini ele geçirmek için Osmanlı mücadelesi gibi uzun ve karışık gelişmeleri izah etmekten uzaktır. Bunlar herhalde, bozkırlardan getirilen nevi şahsına münhasır mirası birçok şekilde tadilâta uğratmış olmalıdırlar. Bozkır menşelerine dair mübâlagalı ve hayal mahsulu faraziyelerden içtinap etmemiz halinde, onları küçümsemenin doğuracağı mukabil yanlışlığa da düşmemiş oluruz. 11. ve 14. asırlar arasındaki yeni şekiller getiren devrede, İslâm topraklarını idare eden Türk ve Moğol hanedanları, bozkır menşeli topluluklardandı ve bunlar Ortaşark şehir ve ovalarında yerliler arasında kaybolup gittikçe, bozkır bölgelerinden gelen yeni göçebe müstevlî dalgalar İslâm topraklarına zorla giriyor ve hükümet mekanizmalarına nüfuz ediyorlardı. Moğol zaferleri ile bozkırdan yeni bir aristokrasi ve yeni bir hukukun gelmesiyle Türkler, kendi atalarının ananevî yaşayış tarzlarında mevcut mefahiri keşfettiler ve daha çok övünerek Türk devlet hakimiyetine has, imtiyaz ve sembolleri yeniden aramaya başladılar.

Çin tesirleri:

Bozkır milletlerin, İslâm dünyasına girdikleri zaman beraberlerinde getirdikleri kültürel ve siyasi malzeme yığını sadece kendilerine ait, doğuştan devraldıkları bir miras değildi. Onlar uzun müddet diğer meskûn medeniyetlerle temas halinde bulunmuşlardı. Meselâ pek az bilinen fakat epey mühim bir mevki olan Ortaasya eski İran kültürü ki, bunu tarih öncesi İran lisanının türk diline tesirleri vasıtasile öğrenebiliyoruz. Şu makalemizle sureti mahsusada ilgili olan ve müşahede edilmesi gayet kolay olan Çin tesiri, İslâm öncesi türklerin ve moğolların üzerinde gayet vazih olarak tesbit edilebilir. Biz türkler hakkındaki ilk malumatı «Çin İmparatorluğunun şimalî garbî hudutları ötesindeki barbarlar arasında kabile hayatı yaşayan insanlar» şeklinde Çin kaynaklarından almaktayız. 8. asır Orhon kitabelerindeki türkler hakkında en eski malumat, derin surette mevcut Çin tesirini bize ifşa etmektedir. Bu kitabelerde, uzun bir müddet Çinlilere tabi kaldıktan sonra, türklerin millî isyanı mânâsında bir hareketle bu durumdan kurtuldukları anlatılmaktadır.

İslâm âlemine katılmış muahhar türk kabile ve milletlerinin bir çoğu esaslı surette Çin medeniyetinin tesiri altına girmiş bir haldeydi. Mamafih moğollar bu tesir altında daha fazla kalmış-

lardır. Müslümanlarca bilinen ve Büyük Selçuk İmparatorluğunun şimali şarkî hudutları boyunca görülmeye başlayan Kara Hitaylar bunların en mühim bir kolunu teşkil eder. Moğol ve Tunguz soyundan olan bunlar 10. asırda şimalî Çini işgal ederek burada bir çin sülalesi tesis ettiler. Katay (Cathay) ismi bunların idareleri zamanından kalmaz. 12. asırda diğer bir tunguz halkı tarafından Çinden çıkarılıp atıldılar ve neticede garp tarafına doğru yürümeye başladılar. 12. asrın ortalarına doğru Karahanlılardan Meverü'nnehiri aldılar ve Amuderya'dan Yenisey'e kadar vâsî bir sahayı kaplayan geniş bir imparatorluk kurdular. Selçuk Sultanı Sancar boş yere onların ilerleyişlerini durdurmaya çalıştı ve 1141 yılında Katvan bozkırında verdiği meydan muharebesini kaybetme talihsizliğine uğradı.

Bu pek az tanınan savaş, Asya tarihinin kat'î netice doğuran meydan muharebelerinden biri addedilmektedir. İran'da bu harb Selçuk hakimiyetinin inkırazını ve Büyük Selçuk İmparatorluğunun küçük devletler halinde parçalanmasını çabuklaştırmıştır. Keza Ortaasyada Çin İmparatorluğunun tecrübesine sahip Uzakşark menşeli bir hanedanın, eski İslâm topraklarında yaşayanlar üzerindeki hakimiyet ve üstünlüğünü de kabul ettirmiştir. Dediğimiz gibi bunların resmî lisanları çinceydi ve bunlar Çin idarî ve mali sisteminden bir çok unsuru da nefislerinde taşımaktaydılar.

Afrika müstesna bütün müslüman Ortaşark, büyük Moğol fütûhatile Şarkiasya menşeli milletlerin murakebesi altına girdi. Bizzat Cengiz Han, Çin teamül ve kaidelerine son derece bağlı bir kimseydi; 1219 tarihinde Sirderya'yı geçip İslam ülkelerine ilk askerî seferine giriştiğinde Çin'in yüksek bir devlet memuru ve sabık Kara Hitay sarayından gelen Çinli müşaviri, Ye-lu Ch'u ts'ai'yi de beraberinde almıştı. Zamanla Cengiz Han'ın büyük oğlu Hülagü Han, Amuderya'yı geçerek, garb boylarını fetih teşebbüsü cümlesinden olarak ilerlemeye devam etti. Böylece moğolların Çin'de fethettikleri topraklar ve idaresini ele geçirdikleri İslâm ülkeleri, devlet merkezi Pekin olmak üzere bir tek imparatorluk içinde birleştirildi.

Bu suretle tarihte ilk defa olmak üzere Şarkiasya ve Garbî-asya ülkeleri bir tek imparatorluk içinde birleşmiş olmaktaydı. Neticede, ölmek üzere olan Ortaşark medeniyeti üzerine yeni bir hayat tarzı ve anlayışı aşılanmış oluyordu. Hakikaten evvelce 7. asırda arap müslüman fatihleri, ilk defa olmak üzere Şarkiak-

deniz ve İran medeniyetlerini bir tek devlet içinde birleştirmek suretile, bol meyve veren müşterek yaşamının yeni bir meydanını yaratmış oldukları gibi aynı şekilde şimdi de Moğollar ilk defa olmak üzere Ortaşark ve Uzakşark medeniyetlerini bir tek hanedanın idaresinde ticaret ve kültür bakımından istifadeli ve doğrudan doğruya tesirleri olacak şekilde bir araya getirmiş oluyorlardı. Aynı zamanda onlar bu suretle, hıristiyan Avrupa ile yeni ve karşılıklı istifadeler sağlayan kapının açılmasını temin ettiler. Bu arada bir çok Avrupalı, Ortaşarkdaki gayri müslim idareciler tarafından ortaya konmuş Çin'e giden ülkeler aşırı yeni yolların araştırılması fırsat va imkânlarından istifade ettiler. Çeşitli medeniyetler arasındaki bu temasların verdiği meyvelerden bir misâl olarak Marco Polo'nun seyahatlarını ve bunlara dair kaleme aldığı eserini gösterebiliriz. Diğer bir misâl de 1247-1318 Milâdi senelerinde yaşamış Raşid ad-Dîn'in *Câmi' at-Tawârîh* adlı eseridir. Raşid ad-Dîn Yahudi bir İslâm muhtedisi olup, fizikle uğraşmış, âlim bir vezirdi. Kendisine İlhanlılardan olan Gâzân ve Olcayto, bir Cihan tarihi telif etme vazifesini teklif etmişlerdi. Bunun üzerine o, iki çinli âlim, keşmirli zahit bir budist, kabilelerin örf ve adetlerine dair bilgisi olan bir moğol mütehassis ve avrupalı bir frank papazı ve nihayet bir miktar da iranlı mütehassisdan müteşekkil bir heyet tertip etti. Bütün bu heyet azalarının da yardımıyla İngiltere'den Çin'e kadar uzanan saha üzerinde yayılmış ülkeleri içine alan bir dünya tarihi yazdı. İstitraten söyleyelim ki, kendi medeniyet ve yakın ecdadı ile birlikte bir cihan tarihi yazma teşebbüsünde Raşid ad-Dîn ve etrafındakiler aynı işe tesebbüs etme sahasında Avrupadan 500 sene kadar evvel davranmış oluyorlardı.

Câmi' at-Tawârîh, "Cihanın bugünkü efendileri" bahsi ile başlamaktadır. I. cilt iki kısımdır: İlkinde umumiyetle bozkır milletlerden bahsedilir, ikincisinde Cengiz Han ve halefleri ele alınır. Bozkır kabilelerin efsane ensab ve bölümlerinden bahseden ilk kısımda moğollar olduğu kadar türkler de mevzu bahis edilmektedir; bu kısım aynı zamanda türk mefahir ve hüviyetini tayin ve tesbit hususunda bir kaynak-kitap olma vasfındadır.

Bu iki zümrenin bir bahiste birleşmesi tesadüfi değildir. Hemen hemen başlangıçtan itibaren türkler moğollarla beraber gerek fetih hareketlerinde ve gerekse onların imparatorluklarında idarî işlerde sıkı sıkıya teşriki mesai etmişlerdir. Aynı zamanda

moğollar fethedilen İslâm ülkelerinde, türkçe konuşan müslümanlar arasında kaybolup gitmişlerdir. Mamafih bu vakıa birdenbire olmamış daha sonraları tedricî olarak vuku bulmuştur. İlk safhada moğollar, başşehri Çin'de bulunan bu uzun menzilli imparatorluğun idare eden sınıfı olarak ayrı kalmışlardı. Moğollar, kendi tarihlerinin daha çocukluk zamanından itibaren haşmetli Çin ülkeleri üzerinde hakimiyetlerini tesis etmiş tam bir şarkî asyalı kavim idiler. Çin'in fethedilmesile de emperyalizm rüyaları tahakkuk etmiş ve nihayet Peking'in devlet merkezi ittihaz olunması artık mukadder ve zarurî bir hale gelmişti. Batı bölgelerinde Rusyanın cenubunda Altın Ordu Hanları ve İran'da İlhanlılar muhtar ülkelere hükmetmekte idiler. Fakat hakikatte, imparatorluklarının başbuğu ve ailelerinin reisi, Büyük Han'ın üstün otoritesine tâbî idiler. Zamanla bu batıdaki hanlıklar müstakil bir hale gelerek İslâm kültür ve medeniyetine tamamen bağlandılarsa da birleşik Moğol İmparatorluğunun yarattığı şark medeniyeti kendilerine esasen tesir etmiş bulunmaktaydı.

Bozkırlardan gelen ve dört asır devam eden bu istilâ ve tahakküm devri imtidadınca, bütün Ortaşark islâmlığında hayat tarz ve örnekleri istihâleye uğradı. Hususile Moğol fütühatından sonra, mukaddem çağlardan çok başka olarak, bu İslâm ülkelerinde hayat yepyeni mecralara döküldü.

Bu tesir ve istihale hiçbir yerde, devlet ve hükümet cihazının işleyişi sahasında olduğundan daha açık ve belirli bir şekilde görülmez. Moğol İlhanları sülâlesinde ve onu İran ve Anadolu'da takip eden, aynı kökden gelen devletlerde hükümet cihazının işleyiş tarzı, eski halifelikte olandan bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Bu değişikliğin vüs'at ve nisbeti, Moğol idaresine girmemekle beraber türkçeyi tanıyan Mısır, Hindistan ve türkçe ile aslâ alâkası olmayan Fas gibi devletler üzerinde dahi belirli olarak müşahede olunabilir.

Bu yeni devrin en göze çarpan ve birinci hususiyeti siyasi kuvvet ve kudretin sağlamlasıp kuvvet bulmasıdır. Bu Moğol sonrası devirde ortaya çıkan devletler, mazidekilerden daha devamlı, muhkem ve kuvvetlidir. Yine Anadolu ve İran yaylalarında kurulan bu neviden devletler, Türk-Moğol idaresininin doğrudan doğruya tesiri altında kalmamış, sair ülkelerde kurulan devletlerden daha kuvvetli olmuşlardır. Moğol istilâsından evvel, İslâm'da hiçbir devlet üç veya dört nesilden fazla bir müddet ha-

yatıyetini devam ettirememiştir. Hülefa-ı Râşidîn'e ait İslâm hilâfet idaresi Hicrî 40. yılda son buldu. Emevî hanedanı bir asırdan az bir zaman devam etti. Abbasî halifeləri bile ismen beş asır kadar devam etmelerine rağmen fiilen iktidarı, Emevîlerin-
kinden biraz fazla bir müddet ellerinde bulundurabildiler. Ondan sonra sonu gelmeyen, bazıları hakikaten büyük ve haşmetli, fakat hepsi de kuvvet ve kudretlerinin devamlılığı, vüs'ati ve şekli itibariyle gelip geçici hanedan serilerine iktidarı teslim etmeye zorlandılar; onların haşmetli devirlerinde bile ellerinde bulundukları devlet otoritesi geniş ve şümüllü olsa bile, cılız ve çelimsizdi. Müesseseler, idarî rejimler ve ülkeler, hepsi ânî ve topyekûn kargaşalıklara bağlı olarak gayrı kâfi ve değişken bir manzaradaydı.

İşte Türk-Moğol devrindedir ki, bütün bunlar değişikliğe uğramıştır. Mısırda Memlûkler, Altın Ordu Hanlığından büyük miktarda asker topladılar ve binnetice Rusya'da müesses bu Moğol komşularından devlet idaresi ve ilmî sahasında derin surette tesir gördü ve böylece iki buçuk asır devam eden bir devlet ve hükümet tesis etmeğe muvaffak oldular ki, bu Müslümanların] Mısır'ı fethetmesindenberi, bu bölgenin gördüğü en müstakar ve en kudretli idarî rejimdi. Esas fütuhât yolu üzerinde bulunan İran'da durum epeyi karışıktır. Fakat burada, Timur'un halefleri ve çeşitli Moğol ve Türk sülâleleri ve onları takip edenler, devletin devamlılığını ve istikrarını ellerinde bulundurmaya muvaffak oldular. İşte bu devlettendir ki, zamanla, gerek ülke ve gerekse idarî insicama sahib modern İran hükümdarlığı ortaya çıktı. Nihayet mezkûr devlet idaresine müteallik teamül ve ananeler sayesinde ki, Anadolu'da birçok Türk beylikleri yaşayabilmiş ve bunlar en sonunda Osmanlı Devletinin tek şahsiyetinde birleştirilmişlerdir.

Bu istikrar ve sağlamlığın âmili olarak bozkır kavimlerinde mevcut, hanedanların tevarüs yoluyla işbaşına geleceğine dair müstekar prensibi gösterebiliriz. İslâm hukuk doktrininde devlet başkanlığı seçimleydi. Fiiliyatta bu intihab prensibi tamamen nazarî kalmış ve İslâm toplulukları, bizzat halifenin şahsından, mahallî valilerin verasete dayanan ehemmiyetsiz selâhiyetlerine kadar hanedanların tevarüsü yoluyla idare edilmiştir. Fakat intihab prensibi tevarüse dayanan devamlı herhangi bir idarenin yerleşmesini engelliyecek kadar sağlam kalmış ve halifelerin her defa iş başına getirilişi

esnasında intihab nazariyesi ele alınmıştır. Halifenin iktidardaki aile azaları arasından seçileceğine dair umumî kaidenin haricinde, intihabla ilgili başka bir mânî yoktur. Hakikî iktidarı ellerinde bulunduran tamamen dünyevî manzara arzeden sülâlelerde ise hükümdarlık kudreti, şahsî ve askerî menşe'e dayanıyordu. Bu yüzden bu kudretin devlet bânisinin büyük oğluna intikaline çok ender rastlanır. Bu sahada, islâmî tesirlerin yanında İran tesiri de kuvvetle hisedilir. Fakat bu tesirler daha ziyade İran Sasani İmparatorluğunun ilk İslâm-Arab fütûhatının darbeleri üzerine çökülüşüne tekaddüm eden tefessüh etmiş safhalarından gelen tesirlerdir. Bu safhada İran hiç bir hak ve menfaat tanımıyan hudutsuz ve bunun için de tahammül edilmez bir mutlakiyetin ve şahsî idarenin timsali ve samîmiyetten ziyade korkuya dayanmaktaydı. Devlet idaresine müteallik klâsik el kitaplarında, samîmiyet ve meşruiyete dayanan saltanat ihmal edilmiş ve devlet idaresi, gayet anormal bir şekilde tecziye veyahut da mükâfatlandırma esasına istinad ettiriliyordu.

Bu sahada Türkler yeni bir anlayış ve telâkkî getirdiler. Orhon Kitabelerinde "Tanrı tarafından, Türkleri ve hatta bunlar dışında (bu kısım müphem bir şekildedir) diğer millet ve ülkeleri idare etmek üzere bir tek aile diğerleri arasından seçilip çıkarılmıştır" şeklinde bir telâkkiye rastlamaktayız⁹. Aynı mefhum Büyük Selçuk sultanlarının mektuplarında islâmî bir şekil altında gözükmektedir; onların bu mektuplarında ifade edilen iddialarına göre, ilâhî bir ihsan olarak saltanata tevarüs etmişlerdir. Aynen bu iddiayı biz putperest bir şekil altında Moğol hanlarının resmî yazılarında rastlamaktayız¹⁰. İranlılar bakımından hükümdar yegâne en yüksek âmirdir. Türkler ve Moğollar bakımından ise hükümdarlık bir aile mülkü idi ve hükümdar veya sultanın ailesi mensupları bunda hissedardırlar. Karahanlılar ve Selçuklularda da mezkûr prensibin tatbikini görüyoruz; onlarda hükümdarın kardeş ve yeğenleri hükümdarlıktan hisselerini almaya lâayık görülmektedir. Moğollar zamanında da fütûhatla kazanılmış bulunan muazzam imparatorluk Cengizin oğulları arasında taksime tâbî tutulmuştur. Biz bu esasın tatbikini Anadolu beyliklerinde görüyoruz ve hatta

⁹ Osman Turan, "The Idea of World Domination among the Medieval Turks", *Studia Islamica*, IV (1955) s. 80-81.

¹⁰ A. K. S. Lambton, "Quis Custodiet Custodes..", *Studia Islamica*, V (1956) s. 130.

Osmanlıların ilk devirlerinde sultanların oğullarını eyalet valiliklerine tayin etmeleri bile bununla yakından ilgilidir.

Aile üstünlüğüne dayanan bu sistemde başkanlık, evvelkinin oğlundan ziyade ailenin en yaşlı azasına aittir. Osmanlılarda yakın zamanlara kadar bu yaşlılık itibarıyla tevarüs prensibi mer'î idi. Ailenin en yaşlısına idareyi teslim prensibi oğullar arasındaki en yaşlıya idareyi terk etme esasından daha az alverişli olsa bile bu, mazide mevcut anarşiye karşı son derece faydalı neticeler sağlıyordu; müşkil devirlerde bu prensib aynı zamanda sultan ailesini reislerine ve halkın sultanın ailesine karşı sadakat ve bağlılıklarını temin ediyordu.

Sağlam kabilevî sadakat bağlarıyla bağlı mütesanit bir hükümdar ailesi; suçlu aile fertlerinin, kanlarını akıtma hürmetsizliğinden kaçınmak için yayla boğdurulmasını istilzam edecek kadar hükümleranın ilâhî bir ihsan oluşuna inanma gibi hususlar, müemmen ve makbul bir devlet idaresinin ortaya konmasında küçük unsurlar değillerdir. Fakat, çok eski medeniyet ve saltanatların bir zamanlar yaşamış olduğu bu diyarlarda devletin daimîlik vasfını temin edebilmek için daha birçok şey ihtiyacı vardı.

Bu nihayet bulundu. Türk ve Moğol hükümdarlıklarında devletin ve cemiyetin tedviri işinde bir vuzuh ve insicam vardı ki, bunlarla, klâsik islâmî devirlerin müphemiyet ve gevşeklik arzeden durumu arasındaki zıddiyete evvelce işaret edilmişti. Devlet kuvvet ve kudreti mükemmel bir şekilde kurulmuş ve teşkilâtlandırılmış müesseseler ve ordu, bürokrasi, adli cihaz, dîn adamları teşkilâtı ve nihayet içtimaî nizamlarda rastlanan muayyen haklar ve vazifeler sağlam esaslara istinat eden devşirme usulleri ve silsilei meratib gibi unsurlar vasıtasıyla devlet kuvvet ve kudreti beka kazandı ve tatbıkatta muvaffak oldu. Arzettiğimiz bu yeni hususiyetlerin ortaya çıkışı Türklerin itidal ve metanetli karakterlerine, arâzî tasarruf sistemindeki değişikliğe, yeni sünî anlayışın ortaya çıkardığı durumlara ve İslâm imanının bu şekilde tahavvülata uğramasına ve nihayet Çin İmparatorluğu idaresinin tesirlerine olmak üzere çeşitli âmillere atfedilmektedir. Şüphesiz bütün bunlar kendi yönünden müessir olmuştur. Ancak bunların müessiriyet derecesini tayin etme işi tarihten ziyade felsefe sahasını alâkadar etmektedir. Moğol sonrası devletlerinde ve hassaten Osmanlı İmparatorluğunda vazih olarak gözükür ki, arazî mülkiyeti, vergi, adalet ve dîn, devlet idaresi ve harp gibi sahalarda

evvelce İslâmda mevcut olandan daha mükemmel bir şekilde teşkilatlandırılmış ve aralarında irtibat tam olarak sağlanmış; bütün bunlar Türk idarecilerine gerekli emniyet, güven ve mahareti kazandırmış ve nihayet bunların da fevkinde bu âmiller İslâm dünyasında pek yeni bir şey olan daimilik ve bekayı temin etmiştir. Tecrübe edinme, orijinalite ve kararsızlık safhası kapanmış, artık sağlamlık, otorite ve hukuka dayanan imparatorluk devri başlamıştı.